

אליטה אינטלקטואלית משנית בשלהי המאה השש-עשרה בקרקוב

משה דוד צ'צ'יק / הרצאה בקונגרס העולמי ה-17 למדעי היהדות

אבקש להציג שתי דמויות ממעמד אליטת המשנה בפולין בראשית העת החדשה – הראשונה פעלה במחצית המאה השש עשרה והשנייה לקראת הרבע האחרון של המאה. דרכן אנסה להדגים את פריצת גבולות הספר ביהדות פולין.

ר' משה ב"ר יקר אשכנזי שהה בתורכיה בשנת שי"א. שם בבית הדפוס של משה פרנס בקושטא הביא לדפוס שלושה חיבורים קצרים:

1. לוח קיר בגודל פוליו בשם "הנהגת הבריאות", הכולל את פרק רביעי מהלכות דעות לרמב"ם. הפרק, שהוא בעצם מדריך רפואי, נדפס מספר פעמים על דף גדול שנועד לתלייה על הקיר.

2. יחד עמו הדפיס לוח קיר דומה בשם "מראה לקשט הנשמה", שהוא חיבור עצמאי קצר. חיבור זה מציע את התכונות האנושיות בשתי מערכות מקבילות: שתיים עשרה מידות טובות כנגד שניים עשר השבטים, וכנגדן שתיים עשרה מידות רעות שסופן גיהנום. המחבר מעמיד את התכונות הללו אל מול פני האדם, כאילו היה מראה שעל הקיר. "בשאר מראות נראה בהן צורה ותכשיטין ואין בהן ממש, אבל במראה זו נמצאים אבנים טובות ומרגליות, והבא לקשט את נשמתו ימצא את התכשיטין בתוך המראה". בשולי הדף כתב המחבר: "ויענה אמן בכוונה, כי גדול העונה אמן יותר מן המברך. וכבר כתבתי הטעם בחבור פתח עיניים, עיין שם".

3. והנה אנו מעינים בחיבור השלישי, קטן ממדים גם הוא, אותו הדפיס ר' משה ב"ר יקר לצד שני לוחות הקיר. "פתח עיניים" הוא ספר מוסר המחזיק שניים עשר דפים קטנים (15 ס"מ), וסמוך לתחילתו מתייחס המחבר באמצעות משל מקורי לשאלה מדוע העונה אמן גדול מן המברך. המחבר מצדיק את עצם היצירה, "אף על פי שחיבור זה הוא קטן מהכיל כל דבר השם, וכבר חכמים גדולים מלאו הארץ דעה את השם", בשני טעמים: "האחד, לפי שאין יד כל אדם משגת לקנות ספרים גדולים כאלה. השני, לפי שאין לב ושכל לכל אדם ללמוד ספרים גדולים". לעומת הספרים הגדולים, פתח עיניים נכתב "בקיצור רב ובלשון קל, כדי שיהא נקל להבין אותו אפילו מי שאין לו לב ושכל ללמוד". זהו ספר מוסר עממי, בו תופסים מקום רחב ענייני התפילות והברכות, לצד ביקורת חברתית מתונה ודברי מוסר פשוטים בגנות הכעס והגאווה, כמו בשבח הענווה והאהבה.

שני החיבורים כתובים בלשון פשוטה, שווה לכל נפש. המחבר אינו הולך בגדולות, אלא תובע את הדברים הפשוטים והיסודיים. לדברי יצחק יודלוב, יש בהם דמיון מסוים לחיבוריו הקטנים של רבינו יונה

מגירוניה, שכידוע היו נפוצים באשכנז במוצאי ימי הביניים. לדעתי, לשונו כמו גם רעיונותיו מושפעים יותר מ'ספר חסידים' וספרות הליקוטים האשכנזית בת המאה החמש עשרה. אף שכנראה רוב הדברים מעוגנים במקורות, המחבר אינו מזכיר מקורות, והדברים כתובים בפשטות, כהלכה למשה מיני. לא ניכרת בחיבור כל השפעה חיצונית, דהיינו מעבר לגבולות הספרות האשכנזית.

חיבור קצר זה, שנדפס בשנית בקרקוב ונמנה בין הספרים הראשונים שהדפיס יצחק פרוסטיץ בסביבות שנת ש"ל, מוזכר בדרכי משה, ובעקבותיו גם בהגהת הרמ"א, בנוגע להלכה שאין לחלוץ את התפילין עד לאחר קדושת ובה לציון: "ובספר אחד הנקרא פתח עיניים ראיתי שאין להסירן עד שיאמר בהן שלוש קדושות, ומפרש שם טעם על צד הקבלה". אך דומה שזו ההבאה הקבלית היחידה לאורך כל החיבור.

לא ברור מהם מעשיו של ר' משה ב"ר יקר בתורכיה, והאם הגיע אליה רק כדי להדפיס את ספריו. יעקב אלבוים התייחס אל החיבור כפולני באופיו, ואילו לטענת יודלוב נמצא בו מינוח תורכי, משמע שהחיבורים נכתבו שם וגם נועדו להפצה במקום הדפסתם. טענה זו אינה מכרחת כלל. כך או כך, ר' משה ב"ר יקר חזר לפולין ובשנת ש"כ עסק בהדפסת החיבור "שר שלום" של רבי שלום הספרדי. יודלוב משער שהוא אחיו של המדפיס יוסף בן יקר, חתנו של המדפיס הנודע חיים שחור מפראג.

זהו טיפוס אחד של "מחבר" פולני, שהולך ומדפיס בעצמו ספרי הדרכה קצרים, אפשרות שיצר הדפוס. עתה נדלג עשרים וחמש שנה קדימה, למציאות מורכבת יותר – לדמות שניתן לזהות כ"דרשן נודד", כלומר אותה תופעה תרבותית שהתהוותה בפולין במחצית השנייה של המאה השש עשרה.

ר' יחיאל מיכל מארפטשיק התגורר על פי עדותו בלובלין, אבל כל ארבעת ספריו נדפסים בקרקוב, בתוך תקופה קצרה של חמש שנים. ספרו הראשון, 'מנחה חדשה', הוא אנתולוגיה פרשנית למשנת אבות, המלוקטת מכל ספרי הפרשנות למסכת זו שהיו קיימים בדפוס, רובם ספרי דרשנים ממגורשי ספרד. בנוסף הוא מדפיס 'פירוש ברכת המזון' שרובו הועתק בשתיקה מפירושו המפורסם של ר' נטע שפירא מהורדנא; כרוניקה על גזירות אושטרייך בת חמישה עמודים; והיצירה המפורסמת ביותר, 'סדר ברכות', מונוגרפיה הלכתית להלכות ברכות הנהנין, המוזכרת מספר פעמים במגן אברהם.

על אף עושר תחומי היצירה, המכנה המשותף לכל החיבורים הללו הוא היעדר היצירה המקורית, פרי הגות המחבר. ר' יחיאל מיכל מארפטשיק הוא "בעל מלקט", מחבר-משנה. המניע ליצירת ספריו ופרסומם אינו כוח היצירה, אלא המגמה שהוא מבקש לקדם. בספרו האחרון, דרך משל, מצויה הביקורת המודפסת הראשונה על תוכנית הלימודים בישיבה הפולנית, במסגרת המאבק התרבותי המזוהה במחקר כ"ויכוח על הפלפול". לענייננו נתמקד בחטיבות הליקוטים הנמצאות בשניים מספריו, ובעיקר בחטיבת הליקוטים המצויה בששת הדפים האחרונים של 'מנחה חדשה'. חטיבת הליקוטים השנייה מפוזרת למעשה לאורך חלקו השני של 'סדר ברכות'.

על מקורם של הליקוטים הללו אנו למדים מפי המחבר עצמו. ר' מיכל, מספר על פנקס שהוא נושא עמו תמיד: "הורגלתי מנעורי עד היום הזה, כל מה ששמעתי: הן מפי ספרים או מפי סופרים, פנימי וחיצוני, כתבתי לי למשמרת, וביום הניח ה' לי העליתים על ספר לזכרון". ניתן להעריך אפוא שפנקס זה הוא מקור שתי חטיבות הליקוטים, משמע בעיקר ציטוטים המשולבים פה ושם ברעיונות קצרים, המפוזרים בלי סדר ורצף הגיוני כלשהו. בעקבות אופי התכנים ניתן להוסיף ולשער, שמדובר בפנקס ששימש אותו לאיסוף חומר לדרשותיו. חומר אותנטי זה מאפשר הצצה נדירה אל מאחורי הקלעים של פעילותו של הטיפוס הזה.

בכמה היבטים מנוגדת יצירתו של ר' יחיאל מיכל מארפטשיק לזו של ר' משה ב"ר יקר. ר' יחיאל מיכל מארפטשיק מצטט באופן ישיר מן המקורות שלפניו, רובם מזוהים, ואילו קולו העצמאי כמעט לא נשמע בטקסט. בנוסף לכך, לציטוטים השונים אין בדרך כלל קשר פנימי. מאידך, הטקסט של ר' משה ב"ר יקר קוהרנטי, רציף וחסר כל ציטוט. כאילו כולו מקורי לחלוטין. כמדומה שהבדלים אלה נעוצים גם בשינוי התרבותי המתהווה. ר' יחיאל מיכל מארפטשיק הפנים את מהפכת הדפוס באופן עמוק יותר, ולא רק את האפשרות הטכנית להדפיס חיבורים קצרים ועצמאיים. הוא נהנה בגלוי מפריצת גבולות הספר שיצרה המהפכה באמצעות השימוש בספרות "חיצונית" מובהקת. אולי בעקבות הערנות שקיימות ספריות שונות, בעלות הקשרים תרבותיים שונים, ולא הכל נגיש (מבחינה תרבותית) באותה מידה, נובע הצורך לציין את מקורותיו, בעוד בפני ר' משה ב"ר יקר כל הספרייה "שקופה" ובלתי "זרה".

*

בעשרים וחמש השנים שבין שי"א לשל"ו, בין שנת הדפסת לוחות הקיר בקושטא לשנת השלמת 'מנחה חדשה' בקרקוב, נפרצו גבולות הספר בפולין כפי שלא נפרצו מעולם. בשנת שי"ג נדפס מורה הנבוכים בוונציה, הדפסה שעוררה את ויכוח פוזנא. בשנת שי"ט נדפס לראשונה הזוהר ומיד לאחר מכן בשנת שכ"א נדפס 'שערי אורה', שזכו להתפשטות מידית בפולין. תופעה זו העלתה ביקורת אפילו מצד הרמ"א, שהוא בעצמו לא נמנע מהפילוסופיה ומהזוהר גם יחד, וכלשונו: "ורבים מהמון עם, כל אחד קופץ ללמוד ענין הקבל" כי היא תאוה לעיני' [...] וכל שכן בזמן הזה שנדפסו ספרי הקבלה כגון הזוה"ר והרקנ"ט ושערי" אורה [...] אפילו בעלי בתים שאינם יודעין בין ימינם לשמאלם בחשיכה התהלכו אינן [יודעים] לפרש סדרה או פרשה בפירוש רש"י קופצין ללמוד קבלה". את ביקורתו מפנה רמ"א דווקא כלפי אלה שדורשים בהם **ברבים**. הבהלה לקבלה, מסתבר, איימה לשנות את פני התרבות הפולנית בתהליך מהיר, כפי שאכן קרה, ולכן עוררה אי נחת בשכבת ההנהגה בעיקר בכל הנוגע לדרשה הפומבית.

הדרשה האשכנזית המסורתית הילכה בבטחה בין התחום ההלכתי לתחום המוסרי, אך מעולם לא הגיעה לשערי הגות, כפי שמשתקף למשל מהדרשות המצויות במנהגי מהרי"ל ושו"ת מהר"י ווייל.

הדרשה האשכנזית הצטיינה בפשטותה, בישרותה, בגישתה המילולית לדברי חז"ל, ולא תבעה מיומנות, תחכום ויכולת רטורית. הדרשה הספרדית, לעומת זאת, היתה שילוב של שני הזרמים האזוטריים שהתפתחו במאה השלוש עשרה, הפילוסופיה והקבלה, והיתה מופת לתחכום ולעומק אינטלקטואלי, כמו בשימוש המפותח שהיא עשתה במתודה האלגורית.

בתפוצה הספרדית ההוגים המעמיקים ביותר היו דרשנים, בעוד בתחום התרבות האשכנזי התפתחה תופעת הדרשן בן האינטליגנציה המשנית, הנודד בין העיירות, שדרשותיו שילבו את הפרפראות והגימטריות הפשוטות עם מושגי קבלה בסיסיים. לא מפתיע שספר הזוהר הוא בעל הנוכחות הבולטת ביותר ביצירתו של ר' יחיאל מיכל מארפטשיק, למרות שנדפס רק שנים מועטות קודם לכן, ואותו הוא מאמץ ללא עוררין. הדרשנים הנודדים שאבו מלוא חופניים מספרות הקבלה, ככל שהזדמנה לידיהם, ואת השימוש בפילוסופיה ובכלים המתחכמים השאירו ללמדנים חריפים מסוגו של רמ"א, טיפוסים שהלכו והתמעטו ככל שפולין נעשתה "סגורה" יותר ורציונלית פחות. השימוש הווירטואוזי והאובססיבי בנוטריקון וגימטריאות במשולב עם העניינים הקבליים נעשה במאה השבע עשרה מאפיין ייחודי של הדרשה הפולנית המפותחת, דרשה שתגדיר את "הדרשן הנודד" המתקדם.

בתקופה שאנו דנים בה, נדפסה ספרות דרשות ענפה עליה פיקדו מגורשי ספרד – על פי הדגם של רבי יצחק ערמאה ב"עקדת יצחק" – אלה היו יצירותיהם של רבי יהושע אבן שועיב, דון יצחק אברבנאל, רבי משה אלמושנינו, רבי משה אלשיך, רבי שלמה הלוי, רבי יהודה לירמא ואחרים. כניסתה של ספרות דרוש זו אל המרחב האשכנזי, בזכות הספר הנדפס, שינתה את האקלים. בסופה של מאה זו כבר התבלטו דרשותיהם של מהר"ל מפראג ור' אפרים לונטשיץ, שנשאו אופי ספרדי מובהק. לעומת זאת, ראשי הישיבה הפולנית הקלאסיים והשמרניים, כמו מהרש"ל, לא שלחו את ידם בהגות ועשו את למדנותם אומנותם.

כך השפיעה הגישה הספרדית בשתי סוגות הדרשה בנות התקופה, בשני מעמדות החברה. בניסוחו המסיונרי של צונץ: "המגע עם הספרות המעולה של הספרדים ועם פעולותיהם של כמה איטלקים ובני המזרח עורר גם אצל יהודי פולין ואשכנז רוח חקירה עמוקה והחיה כאן וכאן את השקידה על המדע האמיתי". אין אפוא כמו שנות השבעים של המאה השש עשרה כדי להדגים את המהפכה בהתהוותה.

*

ר' יחיאל מיכל מארפטשיק ידע לנצל את המקורות החיצוניים בצורה מחושבת. על חטיבה זו הודיע המחבר בהקדמת הספר, בה מנה ארבע קושיות, כדי ליצור אצל הקורא ציפייה מכוונת. יש לשער שאת הטכניקה של הקדמת השאלות שאב ר' יחיאל מיכל מארפטשיק מספרות הדרוש הספרדית, כמו גם את הנסיון לפעול בשדה "הרציונלי" ולהרהר בשאלות הנוגדות את ההגיון. הנחת המחבר היא שהקורא

המיועד עשוי להיות מוטרד מקושיות אלה ויבקש את התשובות המובטחות "בהצעה קטנה בסוף הספר". אלה הקושיות:

למה הנקודות מסודרים באלפ"א בית"א בזה הסדר: קמץ פתח וכו'. וגם עניין השמות שנשתנו מאדם הראשון עד היום הזה בכל דור ודור בימי האבות והנביאים והמלכים ותנאי' ואמוראים וגאונים. וגם כן למה ק"ק צפת מיושבת ומעוטרת בכתר תורה ושם טוב יותר משאר ערי ארץ ישראל תוב"ב. וגם למה זז [!] המות מלוז יותר משאר ישוב ואקלים. וכאלה רבות רבות.

בראש החטיבה עצמה התייחס המחבר בקצרה רק לשלוש מן השאלות, הרביעית הוחלפה באחרת. שאלת סדר הנקודות מצאה את פתרונה באמצעות מובאה מתיקוני זוהר, שהעניק משקל מטפיזי לסדר האקראי לכאורה השולט בסימני הניקוד; הנקודות רומזות לשמות המלאכים ובהתאם לכך סדרן משקף סדר שמיימי מוקפד. שתי הבעיות האחרות נפתרו באופן דומה למדי: התפתחותה המפתיעה של בירת הגליל העליון, שאין לה עבר מקראי, קשורה לרובד המטפיזי של העיר, בהיותה הראשונה שנטהרה מכל טומאה בימי יהושע בן נון. גם חידת החיים הנצחיים בלז נפתרה באמצעות הבנת היסודות המטפיזיים של העיר, הם האותיות שהתגלגלו למקום בשעת בריאת העולם.

אבל ניכר בעליל שהתשובות אינן מספקות את המחבר. על הפתרון הצפתי הוסיף שעשועי לשון, לפי הברת הספרדים ולפי זו האשכנזית, ועדיין הוא מוסיף במין מורת רוח: 'ומי שיש בידו טעם אחר אקבלנו'. גם הפתרון החלקי לגבי החיים בלז משאיר בידי המעיין מקום לעיין עוד, כאשר עיקר נמצא חסר מן הספר.

מכאן, תוך התעלמות מהשאלה על 'ענין השמות שנשתנו', פנה המחבר להודיע את 'גודל כח התפלה ומעלתה וגודל מעלת האדם ההולך לבית הכנסת'. קטע דומה מצוי גם בחטיבת הליקוטים בסדר ברכות. זוהי תוכחת-מוסר אופיינית למחבר, הממעט בפרסום דברים מקוריים. קטע זה אינו מרשים מבחינה עיונית ותאולוגית, אבל מאידך הוא מפליא בביטוי התביעה הדתית הנחרצת, שאינה דורשת יכולת אינטלקטואלית כלשהי, שהרי נועדה להמון העם, ומסוגלת להעניק תחושת התעלות ייחודית. על ההבדלים בין שתי הוורסיות ניתן לעמוד בעיון קל בטבלה.

חטיבת הליקוטים הראשונה – מנחה חדשה פב ע"א	חטיבת הליקוטים השנייה – סדר ברכות ז ע"א
בשחרית יכוין כל אדם בעצמו כאלו הוא הולך למנין עשרה לבית הכנסת של אברהם אבינו שתקן תפלת שחרית, ויזרו עצמו ביותר להיות מן העשרה היושבים ראשונה במלכות. ובמנחה יכוין בעצמו כאלו הולך לב"ה של יצחק אבינו שתקן תפלת מנחה. ובערבית כאלו הולך לבית הכנסת של יעקב אבינו שתקן תפלת ערבית. וישים לבו ומחשבתו לעבודת השם יתברך	בשחרית יכוין האדם כאילו הולך לב"ה של אברהם אבינו שתקן תפלת שחרית. במנחה יכוין האדם כאלו הולך לב"ה של יצחק שתקן תפלת מנחה. בערבית יכוין האדם כאלו הולך לב"ה של יעקב שתקן תפלת ערבית. ובכל יומא דחול מלאך אתא לקבליה לקבל תפלתו של אדם, ובשבת נחית הקדוש ברוך הוא בג' אבהן לקבל תפלתו של אדם. וישים אליו לבו

ומחשבתו, ורוחו ונשמתו אליו יאסוף ואל ידבר שיחה בטילה בכ"י הכנסת.	ואל יליזו מעיניו לבטלם בדבר מה בכל דהוא, אלא בטחו ב"י עדי עד כי ביה ה' צור עולמים.
--	--

את ההבדל בין שתי הוורסיות הללו אולי יכולה להסביר הדפסת ספר המוסר האולטימטיבי 'ראשית חכמה', שלאחר שנים ספורות נעשה נכס צאן ברזל של יהדות פולין, ספר שנדפס בוונציה של"ט.

בהמשך החטיבה הועתקו למעלה מעשרה קטעי זוהר וציטוטים נוספים משאר ספרות הסוד. אין להם כל עיקרון מארגן והם עוסקים בנושאים מגוונים שתפסו את לבו של הדרשן, ובעקבות זאת את דפי פנקסו, והם עלו לדפוס בלי כל עיבוד לקראת ההדפסה. חשיבות יצירתו של ר' יחיאל מיכל מארפטשיק נובעת מכך שהוא אבן דרך בהתפתחות סוגה ספרותית זו, וגם מאפשרת הצצה לתהליך היצירה.

קעת נפנה ונעיין בדרך בה ר' יחיאל מיכל מארפטשיק בכל זאת נעזר במקורות הספרות החיצונית, באופן חריג, ונראה כיצד הוא יודע לעשות שימוש גם בטכניקה האלגורית.

לצד לוח הקיר העוסק ב"הנהגת הבריאות", גם בחיבורו 'פתח עיניים' התייחס ר' משה ב"ר יקר בהרחבה לחובה שעל האדם לשמור על הגוף ועל תזונה מאוזנת. ואני מצטט:

דע באמת שאין דבר בעולם שמקצר ימיו של אדם כמו רוב אכילה ושתיה. האדם אוכל מה שהוא מתוק לחכו ואינו נזהר מן האוכלים המזיקין לגוף עד שמביא עצמו לידי סכנה... ואם אינו יודע מה הוא טוב או רע לגוף, ילמוד הלכות דעות להרמב"ם ז"ל, שהיה רופא מומחה וכתב כל דבר באר היטב איך יתנהג האדם, ויהיה בריא וחזק, כי בריאות הגוף הוא עיקר ושורש בעבודת הבורא ית'.

כיצד התייחס ר' יחיאל מיכל מארפטשיק למדריך של הרמב"ם המציג את עקרונות הבריאות? ובכן, הוא העניק לו פירוש אלגורי על גבול הפארודי. לעומת הרמב"ם שהיה רופא במקצועו – בתודעתו העצמית היה ר' יחיאל מיכל מארפטשיק מומחה דידיקטי, כפי שמתברר לאורך ספרו בכל מקום שעלתה סוגיה כזו. בהתייחסו לתלמיד שאינו רואה ברכה בלימודיו, קבע ר' יחיאל מיכל מארפטשיק שאין דבר העומד בפני ההרגל. למען התלמיד המתקשה הציג המחבר מדריך רוחני ללמידה נכונה, המסודר לפי שעות היום.

רמב"ם הלכות דעות פרק רביעי – בדילוגים	מנחה חדשה, קראקא [של"ז], סא ע"ב-סב ע"א
הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי השם הוא שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידעת הבורא והוא חולה לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדין את הגוף ולהנהיג עצמו בדברים המבריין והמחלימים ואלו הן... היום והלילה כ"ד שעות די לו לאדם לישן שלישי שהוא שמונה שעות ויהיו בסוף	ויעשה באופן זה וחי בהם. מיד אחר אכילת הגשמית יכסה ראשו ורובו בכסות התורה בלילה קודם עת השינה, עד חצי הלילה. ולאיש הישר והטוב ירגיל עצמו לעמוד בחצות לילה, שבאותו הזמן הקב"ה נכנס בגן עדן ומטייל עם הצדיקים ומקשיב לקול העוסק בתורה, כדמצינו בספר

<p>הזוהר בכמה מקומות. ויעשה מרקחת התורה סמוך לאשמורה שלישית קודם אור הבוקר וישתה בצמא ואל יסיח בדברים בטלים עד זמן התפילה. ואחר זמן התפילה יאכל מלחם התור' עד שעה רביעי' עד זמן האכילה הגשמית. ומשם ואילך ירחץ כל גופו במים חמין, ר"ל במי התורה מעיין החכמ' שהם חמין ויפין לגוף מחצות ואילך. ובדרך זה ירגיל עצמו יום ולילה לא ישבותו, קיץ וחורף יהיה, ואז ינוחו, דהיינו די כשהוא ישן ח' שעות, דכתי' ישנתי א"ז ינוח לי. ומשכבי עד קומי שכבי, ומקומי עד שכבי קומי. וכל מי שנוהג עצמו על פי הרפואה הזאת, אני ערב לו: אע"פ שהוא קשה לשמוע ומהר לאבד, שההרגל יעשה לו רפוא' שלימה ויהא חלקו נהפך מחלק רע לחלק טוב.</p>	<p>הלילה כדי שתהיה מתחלת שנתו עד שתעלה השמש שמונה שעות ונמצא עומד ממתתו קודם שתעלה השמש. ולא יישן סמוך לאכילה אלא ימתין אחר אכילה כמו שלש או ארבע שעות ולא יישן ביום... דרך הרחיצה שיכנס אדם למרחץ משבעה ימים לשבעה ימים ולא יכנס סמוך לאכילה ולא כשהוא רעב אלא כשיתחיל המזון להתעכל ורוחץ כל גופו בחמין שאין הגוף נכוה בהן וראשו בלבד בחמין שהגוף נכוה בהן ואחר כך ירחץ גופו בפושרין ואח"כ בפושרין מן הפושרין עד שירחץ בצונן ולא יעבור על ראשו מים לא פושרין ולא צונן...</p> <p>כל המנהיג עצמו בדרכים אלו שהורינו אני ערב לו שאינו בא לידי חולי כל ימיו עד שיזקין הרבה וימות ואינו צריך לרפוא ויהיה גופו שלם ועומד על בוריו כל ימיו.</p>
---	---

"מדריך" זה מחקה במודע את המדריך הרפואי של הרמב"ם, במבנהו ובלשונו, תוך שהוא "מפרש" הוראות רפואיות בהקשר הפדגוגי. יותר מהעתקת המוקד מהמישור הבריאותי למישור החינוכי, נודעת משמעות להעברת הסמכות מן ההתנסות האנושית הישירה למקורות המטפיזיים, קרי ספרות הזוהר והקבלה, בעוד בעיקרו של דבר רשאי היה ר' יחיאל מיכל מארפטשיק, להדגיש את הפן הטבעי והאימפרציסטי במדריך המוצע לתלמיד המתקשה. כאן מתחדד הבדל מהותי בין עולמו המיסטי של ר' יחיאל מיכל מארפטשיק לעולמו הרציונלי של הרמב"ם.

עיבוד דומה עשה ר' יחיאל מיכל מארפטשיק למרשם שיצר אלחריזי בעודו מדמה את רפואת הנפש לרפואת הגוף והציע שיקוי "רפואי" לכוחות הנפש.

סדר ברכות, קראקא שמ"ב, ד ע"א	יהודה אלחריזי, 'רפואת הגויה', לקוטי הפרדס, ונציה רע"ט
<p>ראוי לסמוך רפואת הנפש אצל רפואת הגוף. וזה לך מרקחת בדוקה. נעימה ומתוקה. ומצלת מכל צרה וצוקה. ומהבהב שאומרת עלוקה. ומעלה ריח לחולשת כח הנשמה. וזאת חקת התורה. קח שרשי שפלות וענות ועשבי מצוה וצדקה. ותעשה מהם אספלונית מעלה ומטה. עם גודל מעלת התפלה והאנקה. וכל זה תכתוש במכתשת החרטה. עד שישירו ליחות הגאווה. וזיעות התאוה. שלא יחזור מעולם לסורו הרעה. שלא יהא נראה כטובל ושרץ בו אדוקה. ומרה שחורה יהא יפה וברה. כחמה זהרה.</p>	<p>מרקחת בדוקה, נעימה ומתוקה, לחלשות תשות כח הנשמה, קח שורשי השפלות, וענפי השכלות, ועשבי המצוה, ושכולת הענוה, ופרח הצדקה, וצמחי הענקה, ותכתוש במכתשת החרטה, תעשה מהם אספלונית מעלה ומטה, ותשימיהו עם עלי התשובה, ועם בושם האהבה, ועל הלב והכליות צריכין להיות, עד יעל ליחות הגאווה, וזיעת התאוה, ועשבים רעים, של חטאים ופשעים, ומרה השחורה, תהא יפה וברה.</p>

אך ר' יחיאל מיכל מארפטשיק החליף את המרכיבים הנפשיים במצוות. עיבוד זה אמנם דומה מבחינה מהותית ל"מראה לקשט הנשמה" של ר' משה ב"ר יקר, שגם הוא יצר מרשם המטשטש את הגבול בין

התכונות למצוות, אולם יצירתו של ר' יחיאל מיכל מארפטשיק עושה שימוש במתודה האלגורית. את גישתו התמימה הוא מקדיש לספרות הזוהר והקבלה, לא למחשבה הרציונלית והפילוסופית. דוגמאות כאלה אינן רווחות בספרו. מהעובדה שהוא יוצא בגלוי למלחמת חורמה תרבותית ולביצור החומות, נקודה שלא נדון בה היום, ניתן להסיק שרגישותו לרוחות הזרות נובעת אולי דווקא מתוך הפנמת המהפכה.

*

השוואת יצירותיהם של שני מחברים מאפשרת לעמוד על דרכי סיגול תהליכי הדפוס במעמד אליטת המשנה. בעוד יצירתו של ר' משה ב"ר יקר מושפעת מהדפוס בעיקר ברובד הטכני, החיצוני, יצירתו של ר' יחיאל מיכל מארפטשיק ספוגה היטב ברוח התקופה, והיא מלמדת על המפנה התרבותי המהיר שעבר על פולין באותן שנים ממש, הבולעת אל קרבה ספרות חיצונית ככל שהדפוס מזמן. השוואה מאפשרת לעקוב אחר התעצבות התרבות החדשה אל מול מהפכת הדפוס ואת גירוש ספרד – שני אירועים דרמטיים שאירעו במקביל.